

КОРНІЄНКО М. С.,
аспірант кафедри цивільного процесу
(Інститут права Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 34.03/.09-027.63(100:477)(045)
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.10>

ПРИНЦИП ВЗАЄМНОСТІ: ЙОГО СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРОЦЕСУ ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Автор розкриває питання правової природи інституту визнання та виконання іноземних судових рішень, аналізує окремі підходи Європейського суду із прав людини до розуміння права на виконання судових рішень (в тому числі іноземних судових рішень) як складової частини права на справедливий суд, закріпленого статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. На початку статті наведено декілька доктринальних підходів до визначення поняття визнання та виконання іноземних судових рішень, окреслено практичне значення визнання та виконання іноземних судових рішень в Україні. У статті розкривається питання сутності та правової природи принципу взаємності як основоположного принципу правового інституту визнання та виконання іноземних судових рішень. Неведені основні підходи до визначення принципу взаємності, проаналізовані положення раніше чинного та нині чинного законодавства України, а також окремі доктринальні підходи до визначення принципу взаємності. Проаналізовані висновки Пленуму Верховного Суду України, засновані на раніше чинних положення цивільного процесуального законодавства України. Порівнюючи різні редакції Цивільного процесуального кодексу України, автор аналізує відмінності в застосуванні принципу взаємності на різних етапах розвитку законодавства незалежної України. Автор наводить актуальні висновки Верховного Суду щодо застосування принципу взаємності під час розгляду клопотань про визнання та надання дозволу на виконання рішень іноземних судів. У статті зазначено важливість застосування широкого концепту принципу взаємності для належного виконання Україною своїх зобов'язань, взятих за Угодою про асоціацію України з Європейським Союзом. У висновку автор підсумовує зміст статті та визначає правове значення принципу взаємності для процесу визнання та виконання іноземних судових рішень.

Ключові слова: рішення іноземного суду, визнання рішення іноземного суду, виконання рішення іноземного суду, доктрина взаємності, принцип взаємності.

Korniienko M. S. The principle of reciprocity: its essence and significance for the recognition and enforcement of foreign court decisions

The author reveals the legal nature of the institution of recognition and enforcement of foreign judgments, analyzes the particular approaches of the European Court of Human Rights to the right to enforcement of judgments (including foreign judgments) as part of the right to a fair trial. The article starts with some doctrinal approaches to the definition of the recognition and enforcement of foreign judgments and identifies the practical importance of this legal process. The article reveals the essence and legal nature of the principle of reciprocity as a fundamental principle



of recognition and enforcement of foreign judgments. The main approaches to the definition of the principle of reciprocity are given, the provisions of the current legislation of Ukraine and doctrinal approaches to this concept are analyzed. Previously effective provisions of civil procedural legislation of Ukraine are analyzed as well as the conclusions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine based on them. Comparing different editions of the Civil Procedural Code of Ukraine the author analyses the scientific conclusions of the leading researchers based on them. The author quotes relevant conclusions of the Supreme Court on the application of the principle of reciprocity in the process of recognition and enforcement of foreign judgments. The article analyses the importance of the principle of reciprocity for the proper implementation by Ukraine of its obligations under the Association Agreement between Ukraine and the European Union.

The author concludes by stating that the consideration of applications for recognition and enforcement of foreign judgments by courts is a special form of mutual legal assistance between Ukraine and other states. In the conclusion to the article, the author summarizes the content of the article and defines the legal significance of the principle of reciprocity for the recognition and enforcement of foreign judgments.

Key words: *decision of a foreign court, recognition of a decision of a foreign court, execution of a decision of a foreign court, doctrine of reciprocity, principle of reciprocity.*

Вступ. Інститут визнання та виконання рішень іноземних судів та відповідна правова процедура має важливе значення для забезпечення реалізації основоположного права на справедливий суд.

Дослідженням окремих аспектів інституту визнання та виконання рішень іноземних судів займаються такі науковці, як Ю.Д. Притика, С.Я. Фурса, А.І. Муранов, Ю.В. Черняк, О.М. Клименко, Д.А. Мінченко та інші.

У зв'язку з послідовними змінами національного законодавства України, адаптацією його до європейського законодавства, а також з огляду на суттєву зміну окремих підходів судової практики виникає потреба подальших ґрунтовних досліджень інституту визнання та виконання іноземних судових рішень, зокрема принципів даного правового інституту. Основоположним принципом інституту визнання та виконання рішень іноземних судів є принцип взаємності. Дослідженню правової природи та сутності цього принципу буде присвячена дана стаття.

Постановка завдання. Завданням автора є висвітлення правової природи принципу взаємності та аналіз особливостей застосування даного принципу на прикладі актуальної практики Верховного Суду.

Результати дослідження. Інститут визнання та виконання рішень іноземних судів є інститутом міжнародного цивільного процесу, що являє собою сукупність правових норм, які регулюють питання визнання та виконання рішень іноземних судових органів, тобто процедуру надання законної сили рішенням іноземного суду на території України та його виконання за допомогою засобів примусового виконання, передбачених внутрішнім законодавством України.

Правова природа інституту визнання та виконання іноземних судових рішень походить із основоположного права на справедливий суд, закріпленого статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (надалі – *Європейська конвенція*).

Згідно із практикою Європейського суду з прав людини (надалі – *ЄСПЛ*) для цілей ст. 6 Європейської конвенції виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина судового розгляду. До відповідних висновків ЄСПЛ приходив у рішеннях по справах *Горнсбі проти Греції*, *Шмалько проти України* та ін. Крім того, із практики ЄСПЛ слідує, що складовою частиною права на справедливий суд є і право на



визнання рішень іноземних судів, яке зобов'язані забезпечувати Держави-учасниці Європейської конвенції [14, с. 543].

Розглянемо доктринальні визначення понять визнання та виконання іноземних судових рішень.

С.Я. Фурса вважає, що під визнанням слід розуміти надання іноземному судовому рішення такої самої юридичної сили, яку має рішення, постановлене судом України, після набрання ним законної сили. Дослідниця зазначає, що в основі визнання судового рішення лежить акт легітимізації, тобто процедура визнання певного факту чи суб'єкта державою, компетентними органами, отож у цьому випадку рішення іноземного суду є беззаперечним, виключним, обов'язковим і виконуваним на території України в межах національної юрисдикції [13, с. 44].

Радянський дослідник О.Ф. Клейнман писав, що визнання рішення іноземного суду означає визнання його загальнообов'язковості, яка охоплює: 1) виключність, 2) неспростовність, 3) можливість примусового виконання за позовами про присудження, 4) преюдиціальність [11].

Як справедливо зазначає дослідниця О.М. Клименко, практична складність питання визнання та виконання іноземного судового рішення полягає в тому, що судові рішення як акт публічної влади є частиною правопорядку тієї держави, в межах юрисдикції якої його було ухвалено, однак він має бути визнаний і виконаний на території іншої держави, на яку публічна влада першої держави не поширюється. Тож правова природа інституту визнання та виконання рішення іноземного суду походить також із суверенного права держави на її юрисдикцію в забезпеченні правопорядку на своїй території та допуску до правозастосування публічних (владних) актів іноземних держав, які стосуються вирішення цивільно-правових спорів. Ідеться про визнання такого акта частиною національного правопорядку та забезпечення його виконання комплексом примусових заходів, передбачених законодавством цієї держави для забезпечення виконання власних судових рішень [10, с. 70].

Як бачимо з наведених визначень, результатом визнання іноземного судового рішення є надання цьому рішення такого рівня юридичної сили, який мають рішення національних судів. Щодо рішень, які підлягають примусовому виконанню, надання дозволу на їх виконання має наслідком подальше застосування заходів примусового виконання, передбачених Законом України «Про виконавче провадження».

Інститут визнання та виконання іноземних судових рішень характеризується окремими правовими принципами, які є основоположними для визначення правової природи даного інституту.

У теорії міжнародного цивільного процесу існують різні доктрини визнання та виконання іноземних судових рішень. Одна з них – це теорія взаємності або взаємного співробітництва. Відповідно до даної доктрини рішення іноземних судів визнаються та виконуються, якщо національним правом або внутрішнім законодавством не передбачено будь-яких винятків [8], або держава, в якій запитується виконання іноземного рішення, відмовляє у виконанні, якщо держава винесення рішення допускає перегляд рішень судів першої держави [9, с. 11].

В основі вказаної доктрини лежить принцип взаємності, який є однією з умов визнання та надання дозволу на виконання іноземних судових рішень в Україні. Пропонуємо розглянути, як застосовувався даний принцип на різних етапах розвитку законодавства незалежної України.

До 16 лютого 2010 року Цивільний процесуальний кодекс (надалі – ЦПК) України встановлював дві альтернативні умови визнання та виконання іноземних судових рішень: 1) на підставі міжнародного договору або з 2) за принципом взаємності (за домовленістю *ad hoc*) – відповідні умови були визначені у ст. 390 ЦПК України.

Зазначені законодавчі положення фактично унеможливлювали визнання та виконання в Україні рішень судів переважної більшості держав світу. Зрозуміло, що кількість багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів, які регулювали процедури та підстави



визнання та виконання рішень іноземних судів, стороною яких була України, була і залишається доволі не значною. одночас, як відзначають дослідники даного питання, зокрема, О. Радянська, українські суди негативно ставилися до визнання та виконання іноземного судового рішення на підставі принципу взаємності «за домовленістю *ad hoc*» з державою, рішення суду якої запитувалося до виконання.

Зазначене вище положення цивільного процесуального законодавства відповідним чином впливало і на усталену практику вищих судів України. Так, відповідно до п. 3. Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України від 24 грудня 1999 року № 12» суди повинні були з'ясувати наявність міжнародних договорів про взаємне надання правової допомоги між Україною і державою, про визнання й виконання рішення суду чи арбітражу якої надійшло клопотання. Про можливість застосування принципу взаємності у вказаній Постанові Пленуму (п. 4) зазначено лише щодо виконання арбітражних рішень, які відповідно до застережень України до Нью-Йоркської Конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень виконуються на умовах взаємності [5].

Ситуація кардинально змінилася 16 лютого 2010 року, коли набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань міжнародного приватного права» (далі – *Закон № 1837- VI*), який вніс до цивільного процесуального законодавства зміни щодо процедури та підстав визнання та виконання іноземних судових рішень. Вказаний закон, серед іншого, суттєво спростив застосування принципу взаємності. Законом № 1837-VI було скасовано обов'язкову наявність домовленості *ad hoc* із відповідною іноземною державою як умову визнання та звернення до виконання рішень судів цієї держави на території України. Натомість у ч. 2 ст. 390 ЦПК України було прямо визначено: «Якщо визнання та виконання рішення іноземного суду залежить від принципу взаємності, вважається, що він існує, оскільки не доведено інше» [3].

Таким чином, поряд із традиційним підходом визнання та виконання рішення іноземного суду в рамках міжнародних зобов'язань України (на підставі багатосторонніх або двосторонніх договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) був закріплений широкий концепт принципу взаємності, відповідно до якого вважається, що взаємність існує, оскільки не доведено інше.

Загальну презумпцію існування взаємності для цілей визнання та виконання на території України рішень іноземних судів за умови недоведеності іншого, окрім зазначених положень ЦПК України, встановлено частиною 2 ст. 11 Закону України «Про міжнародне приватне право» [2].

Слід погодитися з українською дослідницею О.М. Клименко, яка зазначає, що застосування саме широкого концепту принципу взаємності відповідає загальній тенденції зближення судової практики різних держав (головним орієнтиром виступає, насамперед, право ЄС) і формування засад транснаціонального виконавчого процесу [10, с. 68].

У даному контексті доречно згадати і про умови Угоди про асоціацію України з Європейським союзом, у якій одним із стратегічних напрямків співпраці визначена сфера юстиції, а також судове співробітництво у цивільних справах на основі відповідних багатосторонніх правових документів, зокрема конвенцій Гаазької конференції з міжнародного приватного права у сферах міжнародного правового співробітництва, судового процесу, а також захисту дітей (пункт 2 ст. 24) [4].

У чинній редакції ЦПК України умови визнання та виконання іноземних судових рішень визначені у ст. 462, якою передбачено, що рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних справ) визнаються та виконуються в Україні, якщо їх визнання та виконання передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності [1].



Отже, зазначеною нормою ЦПК України визначено дві альтернативні правові підстави (умови), за яких рішення іноземного суду визнається та виконується в Україні: перша – наявність міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, друга – за принципом взаємності.

Із зазначеної норми процесуального законодавства послідовно виникає питання: як заінтересованій особі довести існування (або відсутність) взаємності в питаннях визнання та виконання іноземних судових рішень у відносинах України з тією чи іншою державою?

Більшість українських науковців погоджуються, що взаємність не обов'язково має підтверджуватись міжнародним договором з відповідною державою [12, с. 319].

Відповідної позиції дотримується і Верховний Суд. Далі розглянемо підхід Верховного Суду, який був застосований у справі про визнання іноземного судового рішення у сімейній справі, а саме у спорі про участь батька у спілкуванні з дитиною.

У травні 2020 року Верховний Суд розглянув справу № 199/3311/18 за касаційною скаргою громадянина Ізраїлю. Справа стосувалася визнання та виконання рішення суду Ізраїлю щодо участі батька у вільному спілкуванні з дитиною. У рамках даної справи суд першої інстанції задовольнив клопотання батька про визнання та надання дозволу на виконання на території України іноземного судового рішення, однак суд апеляційної інстанції скасував ухвалу місцевого суду та прийняв по справі постанову про відмову в задоволенні клопотання батька. Постанова апеляційного суду була мотивована відсутністю міжнародного договору, на підставі якого рішення, прийняті судовими та адміністративними органами держави Ізраїль можуть визнаватися та виконуватися на території України [7].

Не погодившись із такими висновками суду апеляційної інстанції, батько звернувся з касаційною скаргою до Верховного Суду. Постановою Верховного Суду від 06 травня 2020 року касаційну скаргу було задоволено, постанову апеляційного суду скасовано, а ухвалу суду першої інстанції залишено без змін.

У вказаній постанові Верховний Суд дійшов висновку, що міжнародний сімейний спір, який виник у даній справі, підпадає під сферу дії Гаазької конвенції про батьківську відповідальність, право, що застосовується, визнання і виконання судових рішень та співробітництво у сфері батьківської відповідальності 1996 року (надалі – *Гаазька конвенція 1996 року*).

Гаазька конвенція 1996 року ратифікована Україною, проте не є чинною для держави Ізраїль, тому її положення не можуть бути застосовані у цій справі.

Верховний Суд також зазначив, що між Україною та Ізраїлем немає будь-якого іншого міжнародного багатостороннього договору, який би регулював питання визнання і виконання судових рішень у сімейних справах, так само як і немає двостороннього договору про правову допомогу у цивільних і сімейних справах.

Разом із тим, як визначив Верховний Суд, виходячи зі змісту частини першої статті 462 ЦПК України, відсутність міжнародного договору не може бути підставою для відмови у визнанні та виконанні іноземного судового рішення, оскільки в такому випадку застосовується принцип взаємності [6].

Верховний Суд роз'яснив, що для правильного застосування принципу взаємності як умови для визнання і виконання іноземного судового рішення є важливими положеннями частини другої статті 462 ЦПК України, у якій зазначено таке: якщо визнання та виконання рішення іноземного суду залежить від принципу взаємності, вважається, що він існує, оскільки не доведено інше.

Підводячи висновок по справі, Верховний Суд зазначив, що положення статті 462 ЦПК України дозволяють зробити такі висновки:

- 1) відсутність міжнародного договору не може бути перешкодою для визнання і надання дозволу на виконання на території України іноземного судового рішення, останнє може бути здійснено на основі принципу взаємності;
- 2) наявність взаємності презюмується (застосовується правило сприятливого ставлення щодо визнання і виконання іноземних судових рішень);



3) доказування зворотного (відсутність забезпечення взаємності в іноземній державі) покладається на заінтересовану особу (боржника) [6].

Оскільки матеріали справи № 199/3311/18 не містили доказів наявності того, що держава Ізраїль не забезпечує взаємність у визнанні та виконанні на своїй території рішень, ухвалених українськими судами, Верховний Суд задовольнив касаційну скаргу та дійшов висновку про наявність підстав для задоволення клопотання про визнання рішення іноземного суду.

Із зазначеного висновку Верховного Суду прослідковується застосування широкого концепту принципу взаємності, а саме презумпції взаємності. Таким чином, доводити існування взаємності між Україною та іншою державою в питаннях визнання та виконання судових рішень для заявника немає необхідності. Боржник не позбавлений права спростувати існування взаємності та довести її відсутність за допомогою відповідних засобів доказування.

Висновки. Розгляд судами клопотань про визнання та виконання рішень іноземних судів є особливою формою взаємної міжнародної правової допомоги.

За чинним законодавством України визнання та виконання іноземних судових рішень можливо із двох альтернативних підстав:

1) на підставі чинного міжнародного договору між Україною та державою ухвалення судового рішення, визнання та виконання якого запитується;

2) на підставі принципу взаємності.

Принцип взаємності застосовується у випадку відсутності чинного міжнародного договору, який передбачає взаємне визнання та виконання судових рішень.

Відповідно до широкого концепту принципу взаємності, який відображено сьогодні в законодавстві України, існування взаємності презюмується, доки не доведено її відсутності. Зазначеного підходу дотримується і Верховний Суд, згідно з висновками якого тягар спростування існування взаємності покладено на боржника.

Значення принципу взаємності полягає в ефективному забезпеченні реалізації права на визнання та виконання іноземних судових рішень, яке є складовою частиною права на справедливий суд. Принцип взаємності має виключне значення для процесу визнання та надання дозволу на виконання судових рішень, винесених у тих країнах, з якими Україна не має чинних договорів про правову допомогу.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV, редакція від 05.08.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

2. Закон України «Про міжнародне приватне право» № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005, № 32. Ст. 422.

3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань міжнародного приватного права» від 21 січня 2010 року № 1837-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 12. Ст. 120.

4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року: ратифікована Верховною Радою України на підставі Закону від 16 вересня 2014 року № 1678-VII). *Офіційний вісник України*. 2014 р. № 75.

5. Постанова Пленуму Верховного Суду України Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і проскасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України від 24 грудня 1999 року № 12. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-99#Text>.

6. Постанова Верховного Суду від 06 травня 2020 року по справі № 199/3311/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89130822>.

7. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 04 грудня 2018 року по справі № 199/3311/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78342377>.



8. Гладышев С.И. Исполнительное производство в английском и российском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15. Москва, 2001. URL : <http://www.law.edu.ru/book.asp?bookID=1219136>.
9. Зайцев Р.В. Признание и приведение в исполнение в России иностранных судебных актов : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. 24 с.
10. Клименко О.М. Новітні тенденції розвитку в Україні інституту визнання та виконання рішення іноземного суду. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. С. 68–77.
11. Клейнман А.Ф. Судебное решение в советской науке гражданско-процессуального права. *Правоведение*. 1966. № 3. С. 68–80. URL : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1131546>.
12. Цірат Г.А. Міжнародний цивільний процес: сучасний стан та перспективи міжнародно-правової уніфікації : монографія. Харків : видавництво Іванченка І.С., 2013. 438 с.
13. Фурса С.Я. Особливості приведення до виконання рішень іноземних судів і арбітражів. *Підприємство, господарство і право*. 2003. № 9. С. 43–46.
14. P. Kinsch. Enforcement as a Fundamental Right / *Nederlands Internationaal Privaatrecht*, 2014, pp. 54–544.

